

Людмила ЧОРНА

РОЗВИТОК ПРИРОДООХОРОННИХ ІДЕЙ У ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ УРЯДІВ (1917–1919)

Діяльність українських національних урядів на початку ХХ ст. нині є сферою зацікавленості багатьох істориків, але досі не приділялася належна увага питанням охорони природи, яка здійснювалася в складних умовах Першої світової війни та революційних потрясінь. Між тим, у цей період було багато зроблено для збереження того, що, втративши, неможливо відновити: цілинних степів, віковичних лісів, неповторних ландшафтів... Заходи українських урядів щодо охорони природи, якщо й згадуються, то мимохідь, у контексті інших тем, наприклад культурного відродження України¹. Про нараду природників України, яка відбулася влітку 1918 р., ідеться у працях про Українське наукове товариство, та виданнях, присвячених його окремим діячам².

Збірники документів природоохоронного напрямку, які видавалися за радянських часів, відлік заповідної справи в Україні починали з 1919 р., коли маєток барона Ф. Е. Фальц-Фейна “Асканія-Нова” було оголошено народним заповідним парком³.

Навіть у збірнику документів, присвяченому Центральній Раді, який вийшов наприкінці 90-х рр. ХХ ст., природоохоронній справі не приділено належної уваги⁴.

Фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України містять значну кількість документів досліджуваного періоду, які свідчать про причини, що спонукали, насамперед українських учених, докласти значних зусиль для проголошення урядами законів, які створювали умови для охорони флори і фауни України, виділення природних заповідних територій. Нами опрацьовано фонди передусім земельних відомств (фф. 1060, 1061), оскільки саме їх стосувалося вилучення лісових масивів та цілинних земель із господарчого користування. Земельні міністерства були зацікавлені в раціональному використанні природних багатств, і саме тому природоохоронці знаходили тут розуміння у створенні установ, які опікувалися збереженням залишків самотутньої української природи: цілинних степів, лісових масивів, рідкісних представників тваринного та рослинного світу.

На початку ХХ ст. охорона природи на теренах Російської імперії перебувала, по суті, лише в зародковому стані. За часів Української революції ці проблеми часто розглядалися поруч із питаннями охорони пам'яток культури, якими відало Міністерство освіти Української Держави (ф. 2201). Воно співпрацювало з Українським науковим товариством (УНТ), яке активно займалось охороною пам'яток природи. Міністерство допомогло УНТ в організації з'їзду природників України, який відбувся влітку 1918 р.⁵ Діяльність УНТ у природоохоронному напрямку досить докладно висвітлено в документах Інституту рукопису НБУВ (фф. X, 49).

У 1918 р. Українська академія наук лише створювалася, але вже перші протоколи засідань її Президії свідчать про участь УАН у становленні заповідної справи (Архів Президії НАНУ, ф. 251).

Мета нашого дослідження – на основі архівних джерел створити загальну і водночас цілісну картину діяльності української інтелігенції та національних урядів з охорони природи, створення природних заповідників, зокрема.

Втілювати в життя природоохоронні ідеї було надзвичайно складно, адже Перша світова війна призвела до значних людських та матеріальних втрат. Для потреб армії було знищено багато лісу. До того ж, перервані транспортні зв'язки викликали дефіцит твердого палива, через що стала більше використовуватися деревина.

Невиконання чинних природоохоронних законів місцева влада виправдовувала труднощами воєнного часу. Так, 26 червня 1917 р. Київська губерньська продовольча управа виступила зі зверненням до селян, в якому наголошувалося на необхідності збереження лісового багатства. Разом із тим, загальний висновок був абсолютно протилежним: деревина необхідна для опалення, роботи цукроварень, пароплавства, заводів, що працюють на оборону. До того ж, підкреслювалося: життя людини дорожче за деревину, тому слід постачати ліс для потреб фронту в достатній кількості⁶.

А потреби були чималими. Лише у жовтні 1917 р. для залізниць, що обслуговували Південно-Західний та Румунський фронти, було необхідно більш як 300 тис. кубічних сажнів дров, шпал та іншого матеріалу (понад 150 тис. десятин лісу)⁷. До того ж, ліс, як і дичина, безконтрольно винищувалися не лише військовими, а й цивільним населенням.

За часів революції низький рівень культури та неосвіченість населення спричинили масове вирубування лісів. Спроби Лісоохоронного комітету запобігти цьому, фактично, не мали успіху. Пізніше гетьман Павло Скоропадський писав у своїх спогадах: "...леса, ...бессомнительно, были бы немедленно истреблены при передаче их селянству"⁸.

Влада не лише намагалася запобігти знищенню природи силовими методами, але й проводила роз'яснювальну роботу. Так, 19 грудня 1917 р. Генеральне секретарство земельних справ доручило Дубнівському повітовому земельному комітетові вжити рішучих заходів щодо припинення вирубування лісу селянами с. Рогізки і "роз'яснити тим селянам, що вирублюючи самочинно ліса, які переходять од приватних власників у власність УНР, вони роблять самі собі велику шкоду"⁹.

Були й протилежні випадки, коли селяни ставали на захист своїх, як вони вважали, лісів, забороняючи вирубувати їх навіть для потреб держави. 21 грудня 1917 р. начальник доріг доповідав, що селяни сіл Собичина, Рудні та хутора Купеля Волинської губернії заборонили заготівлю дров, необхідних для потреб Південно-Західної залізниці¹⁰.

Часто завдяки місцевим мешканцям вдавалося зберегти від знищення цінні лісові масиви. Так, 2 жовтня 1917 р. Лісовий департамент заборонив Переяславському земельному комітетові рубати ліс коло села Борщева, мешканці якого скаржилися, що Повітовою земельною управою рубається ліс – "товстий 30–40 вершків". Ознайомившись із описом лісу, департамент зробив висновок, що це – "пам'ятка природи", "рубка таких лісів забороняється скрізь по світу"¹¹.

Для України, де переважало сільське населення, найважливішим було земельне питання. За часів Української Народної Республіки науковці

відстоювали цілині степи від розорювання під час проведення земельної реформи. В результаті у “Тимчасовому земельному законі”, що був затверджений Центральною Радою 18 січня 1918 р., у розділі II “Основні засади користування поверхнею землі” передбачалося відведення землі для створення “дослідних і зразкових полів, розсадників, селекційних станцій, а також для санітарних, благодійних, освітніх та інших загальнокорисних установ...”¹². Таким чином, було закладено законодавчу базу для створення заповідних територій.

Повернення землевласників не сприяло покращанню ситуації. Начальник Управління землеробства і держмайна Херсонської і Бессарабської губерній 24 липня 1918 р. повідомив до Лісового департаменту про те, що під час безвладдя “ліс місцеве населення безпощадно грабило і вирубувало до тла”. Після повернення землевласників з’явилася загроза з іншого боку: через підвищений попит на деревину та високу ціну на неї почалося масове вирубування лісів уже за їхньою ініціативою. Автор доповідної записки пропонував обмежити права власності, щоб зберегти ліси від винищення. Подібні закони на той час уже діяли в Німеччині та Австрії, де за приватними лісами наглядали державні лісоводи, праця яких оплачувалася з прибутку від конкретного маєтку¹³.

Нерідко опір землевласникам чинили сільські громади, що зверталися за допомогою до органів влади. Так, громада села Семенівки Переяславського повіту Полтавської губернії шукала допомоги в Генерального секретаря внутрішніх справ, оскільки поміщиця М. М. Лукашевич продала під зруб ліс, який захищав село та луки від наступу сипучих пісків. На місце було негайно відряджено лісовода І. Дембського, який зробив висновок, що весь лісовий масив слід визнати “охоронним”, заборонивши суцільне вирубування лісу¹⁴.

Віче села Вовківець, що в Роменському повіті на Полтавщині, звернулося до Лісоохоронного відділу Генерального секретарства земельних справ у зв’язку з тим, що в них залишилося “дуже мало лісів, бо їх тут трохи не винищено за останні 30 років. Ті ліси, які залишилися, треба цілком зберігати”. Громада ухвалила заборону на вирубування лісу без її дозволу, а також відповідних урядових інституцій. Оскільки у селян не було можливості організувати збройну охорону, вони звернулися за допомогою до вищої інстанції¹⁵.

У багатьох випадках лісові масиви вдавалося зберегти завдяки самовідданій праці рядових лісоводів, які, попри воєнні дії та зміну влади, продовжували старанно виконувати свою роботу. Про це свідчить заява лісовода Глухівського повіту А. І. Павлова від 23 квітня 1918 р. до Лісового департаменту про складність наведення порядку в лісокористуванні¹⁶.

Працівники лісового господарства зверталися до Лісового департаменту з пропозиціями щодо організації лісових заказників, зокрема з метою відтворення знищених культур (про це йдеться, наприклад, у заяві від 24 квітня 1918 р. ревізора Лісовпорядкування М. М. Тригоні)¹⁷.

У червні 1918 р. у газеті “Полтавские новости” наводилися цифри, що за революційний період у деяких лісових масивах було здійснено рубки на 20–30 років наперед¹⁸.

Важливим кроком до збереження природних багатств стало ухвалення постанови Ради Міністрів від 4 липня 1918 р. “Про відновлення діяльності

лісоохоронних комітетів”¹⁹. Натхненниками збереження та заповідання пам’яток природи були українські вчені, які згуртувалися у наукові товариства. Так, у березні 1918 р. при Полтавському краєзнавчому музеї організувалось Полтавське товариство любителів природи. Очолив його В. І. Вернадський. Він же став автором програми діяльності. Уже в параграфі 1 статуту Товариства йшлося про необхідність вивчення краю, поширення природничо-наукових знань серед населення, охорони пам’яток природи і природних багатств. Незабаром товариство об’єднувало вже 119 членів. Серед них були відомі науковці: завідувач відділу музею орнітолог М. І. Гавриленко; засновник і перший директор Полтавського літературно-меморіального музею В. Г. Короленка, дочка письменника С. В. Короленко; біологи В. Ф. та М. Ф. Ніколаєви; ентомолог Д. О. Оглоблін; археолог, музеєзнавець М. Я. Рудницький; агрогрунтознавець О. М. Соколовський; археолог, мистецтвознавець В. М. Щербаківський²⁰.

Секретар товариства Валентин Федорович Ніколаєв у статті “Полтавське товариство любителів природи” писав про його завдання:

“...С первых же шагов обществу придётся повести борьбу с хищничеством человека в природе.

Нам думается, что борьба эта должна быть поведена не только путём пропаганды среди населения идей охраны памятников природы, но и при посредстве давления на органы власти, вплоть до внесения законодательных предложений по такой охране совместно с другими аналогичными обществами на Украине. В повестку ближайшего общего собрания уже внесён вопрос об охране памятников природы на Полтавщине...”²¹.

Товариство склало список природних об’єктів Полтавщини, які було необхідно взяти під охорону (Парасоцький ліс, урочище Гетьманщина та ін.).

Із переїздом В. І. Вернадського до Києва Товариство припинило свою роботу, однак його колишні члени продовжили природоохоронну справу в інших структурах: Українському науковому товаристві, Комітеті по охороні пам’яток старовини Полтавщини. Активно діяли співробітники Полтавського природничо-історичного музею, завідувач якого, В. Ф. Ніколаєв, у серпні 1918 р. на першому з’їзді природників України виступив із доповіддю “Охорона пам’яток природи на Полтавщині”²².

Попри політичні розходження, спільним у діяльності національних урядів було шанобливе ставлення до науковців, підтримка наукових товариств, у тому числі – дослідників природи. Так, за часів Центральної Ради, у січні 1918 р., вийшла постанова про щорічну допомогу товариству дослідників природи при Харківському університеті з метою утримання біологічної станції біля Змійова, що на Північному Дінці. Планувалося щорічно, починаючи з 1918 р., виділяти для цього 3500 крб.²³

У серпні 1918 р., за часів гетьмана П. П. Скоропадського, газета “Киевская мысль” повідомляла про діяльність Спеціальної підкомісії при Комісії у справах вузів та наукових установ Міністерства освіти, яка займалася допомогою науковим товариствам. До її складу входили акад. В. І. Вернадський, проф. І. В. Єгоров, приват-доцент В. Л. Лічков, а також члени тих товариств, які подавали прохання про матеріальну субсидію. Було надано допомогу і товариствам природничого напрямку: одноразову – Київському товариству дослідників природи (10 тис. крб.),

Київському орнітологічному товариству імені Кеслера (3 тис.), Київському студентському гуртку дослідників природи (1 тис. на спеціальні видання, а також 2 тис. щорічної допомоги)²⁴.

Пропагандою природоохоронних ідей, виявленням територій, які доцільно було б оголосити природними заповідниками, займалися також освітяни. У 1918 р. при Департаменті позашкільної освіти Міністерства освіти Української Держави працював Екскурсійний відділ, який організовував подорожі школярів до визначних пам'яток природи та культури України. Діяльність відділу аргументувалася виховною метою: ознайомлення дітей під час екскурсій “з місцевою природою, з виробничими силами країни і вироблення здорового національного почуття”²⁵.

Природо-географічні екскурсії розробляла Природнича комісія, яка входила до складу Екскурсійного відділу. Її членами були відомі науковці: В. М. Артоболевський, Н. Н. Володкевич, Є. В. Шарлемань-Нестіровська, В. І. Казановський, Д. Е. Белінг, Ю. Н. Слуцька, Р. Ю. Брехт-Берген, В. І. Лучицький, П. А. Тутковський, І. І. Троцький, О. В. Фомін, М. М. Воскресенський, Б. О. Домбровський, В. С. Левитський. Зазначена робота проводилася з кінця квітня до листопада 1918 р. за активної участі Софії Русової, яка керувала Департаментом позашкільної освіти²⁶. Було підготовлено по 3 тис. примірників анкет для виявлення історико-культурних та природничих пам'яток, які розіслали по Україні²⁷.

“Анкета в справі організації географічних і природничих екскурсій по Українській Державі” містила 19 пунктів. Збирались відомості про пам'ятки природи (оголення гранітів, мармуру, копальні, пороги, водоспади, цілинні степи, мальовничі краєвиди, сопки, окремі урочища, провалля і т. д.), які були б цікавими для екскурсантів. Також необхідно було повідомити, які природничі об'єкти на території губернії заслуговують на збереження (цілинний степ, велетенські валуни тощо) та чи робиться щось задля їх охорони. Пропонувалося вказати заходи, які респондент уважав би дійовими²⁸.

70 переглянутих нами анкет засвідчують, що відповіді, в основному, давали викладачі гімназій. Анкетування виявило необізнаність навіть освічених людей з пам'ятками природи своєї місцевості, відсутність усвідомлення необхідності їхньої охорони та створення окремих заповідних природних територій. Ґрунтовними були відповіді лише з тих міст, де діяли природничі наукові товариства: Харкова, Одеси, Миколаєва, Полтави.

Екскурсійний відділ не лише займався анкетуванням, але й організовував дитячі екскурсії, для чого домовився з “Товариством пароплавання по Дніпру” про зменшення на 25 % вартості квитків для учнівських груп²⁹.

Основні наукові сили, які опікувалися збереженням й охороною природних багатств, ґуртувалися навколо Міністерства земельних справ, що якнайбільше займалося вирішенням практичних проблем. Завдяки ініціативі відомого діяча, археолога Миколи Федотовича Біляшівського на початку 1918 р. при Секретаріаті земельних справ було створено Відділ охорони пам'яток природи. Для вироблення програми його діяльності 3 квітня на широкій нараді за участю професорів Київського університету, членів Київського крайового природоохоронного комітету та інших осіб було створено постійну комісію у такому складі: проф. П. А. Тутковський (голова), Г. М. Висоцький, М. Ф. Біляшівський, М. І. Дуганов, П. Х. Тушкан,

Б. М. Кречун, Є. І. Бороділовський, І. Н. Фалієв, Л. О. Портенко. На зібраннях, які відбувалися щотижня, особлива увага приділялась розробленню проекту цілих заповідників. М. Ф. Біляшівський запропонував організувати спеціальну комісію для вироблення законопроекту з охорони цікавих ландшафтів (за прикладом пруського закону) та провести їх інвентаризацію. П. А. Тутковський склав анкету для обліку пам'яток природи. Але діяльність комісії була обмежена внаслідок воєнних дій і розрухи. Щоправда, Київський губернський комітет поклав край вирубуванню Голосіївського лісу селянами Деміївки.

Готувалися праці з цієї тематики, відозви, плакати. До спеціального збірника мали ввійти статті: П. А. Тутковського (про геологічні пам'ятки природи); О. В. Фоміна (про історію Київського ботанічного саду та про ботанічні пам'ятки природи); М. Ф. Біляшівського (про місцевості, цінні у ландшафтному відношенні). Проф. О. В. Фомін розробляв проекти листівок з малюнками пам'яток природи. Було ухвалено звернутися до державних органів з пропозицією, щоб на паперових грошах і марках використовувались орнаменти, віньєтки із зображеннями куточків вітчизняної природи та її пам'яток³⁰.

У березні 1918 р. “Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки” у рубриці “Накази і розпорядження по Міністерству Земельних Справ” вмістив звернення Відділу охорони природи до окремих громадян та установ в Україні з проханням детально інформувати про частини цілих степу, заповідного лісу й інших місць, які мають наукову природознавчу цінність.

Про роботу цих інституцій інформувалася громадськість, зокрема через “Вісник Народного Міністерства Земельних Справ” (див.: 1918, № 2, квітень, с. 30). В інформації “Про охорону пам'яток природи” йшлося про утворення згаданих природоохоронних організацій, а також Окружного природоохоронного комітету в Києві. Як приклад для наслідування висвітлювалася діяльність у Пруссії проф. Г. Конвенца, завдяки якому в 1906 р. у Берліні було засновано Організацію для охорони пам'яток природи Німеччини (Київський природоохоронний комітет діяв у 1917–1918 рр. під керівництвом П. А. Тутковського. – *Л. Ч.*). У цьому ж випуску Відділ охорони пам'яток природи знову звертався до населення України з проханням подавати відомості про заповідні місця.

При Міністерстві земельних справ поступово відбувалось організаційне оформлення органу, який мав займатися сільськогосподарською науковою працею. Пізніше він отримав назву “Сільськогосподарський вчений комітет”. До нього мали відійти й функції щодо охорони природи.

Комітет формувався поступово. Один з аспектів його роботи обґрунтував П. А. Тутковський у програмі “Завдання і діяльність Природо-Історичного Відділу Міністерства Земельних Справ”, яку ухвалив Тимчасовий комітет по досвідному ділу (видано окремою брошурою)³¹.

Завдання відділу полягали в об'єднанні, координації, погодженні досліджень у різних галузях прикладного природознавства, виробленні планів всебічного і систематичного природо-історичного дослідження українських теренів. У другому розділі – “Загальний напрям і засоби діяльності відділу” – планувалися, зокрема, скликання й організація з'їздів та нарад дослідників природи України. Передбачалася співпраця з Відділом охорони

природи при Міністерстві земельних справ. Хоча завдання Природо-історичного відділу були значно ширшими, тут теж планувалася робота зі створення природних заповідників, цінних з геологічної, ботанічної та зоологічної точок зору. Особлива увага приділялась охороні “участків цілинних степів, первобутних лісів”.

Наприкінці червня 1918 р. Відділ охорони пам'яток природи, який діяв при Департаменті державного майна, з'єднався з Природо-історичним відділом під керуванням П. А. Тутковського. Л. О. Портенка, який виконував обов'язки завідувача Відділу охорони пам'яток природи, було переведено на посаду інструктора з охорони пам'яток природи³².

Природничий відділ складався із секцій. Функціями “загальної” секції були такі: реєстрація місцевих земельних і громадських інституцій, які проводили природничі дослідження, систематизування і координація праці місцевих установ у справі дослідження природи України, постійні зносини з ними; проведення різних практичних заходів щодо охорони “забутків природи” України. Уводилися посади: фахівця, який відав організацією охорони пам'яток природи, та інструктора з охорони. Передбачалися кошти на друк збірників з охорони пам'яток природи, а також відрядження та проведення з'їзду природників України, запланованого Українським науковим товариством³³.

Основну роль у пропаганді ідеї створення природних заповідників відіграли вчені-природознавці – члени Українського наукового товариства.

Весною 1918 р. за пропозицією П. А. Тутковського Українське наукове товариство розпочало підготовку до скликання першого з'їзду природників України. До Організаційного комітету (голова – проф. П. А. Тутковський, секретар О. А. Яната) ввійшли представники 33-х товариств і організацій природоохоронного напрямку³⁴. Метою з'їзду було створення Асоціації природників України.

На проведення з'їзду гетьманський уряд асигнував Природничій секції УНТ 1 тис. крб., які отримав скарбник Організаційного комітету з улаштування з'їзду М. В. Шарлемань³⁵. Багато делегатів через складну політичну ситуацію в Україні не змогли прибути до Києва, тому замість з'їзду на початку серпня 1918 р. було проведено нараду в приміщенні університету св. Володимира. Уособленням патріотичного духу її учасників стали слова голови Організаційного комітету проф. П. А. Тутковського: “Треба пам'ятати, що тут сила, сильніша від бомб і крові. Це любов, любов до рідного краю. І треба побажати, щоб ця любов збереглася на Україні...”³⁶.

Проф. О. А. Яната в доповіді “Повернення природничих сил України до дослідження її території” акцентував увагу на тому, що раніше українські вчені вивчали переважно природу за межами України, тепер “праця природознавців України повинна вестись, в першу чергу, в напрямкові дослідження природи самої України, при свідомому розумінні значення національної науки і культури як частини всесвітньої”³⁷. Підкреслювалася самобутність України, зокрема, проф. В. А. Дуб'янський ґрунтовно аргументував таку тезу: “Всі здобуті наукою знання про природне життя України в попередні часи дають право сказати, що з боку геологічного, ботанічного

і фізіологічного Україна є окрема одиниця”³⁸.

Узагальненням досвіду зі створення природних заповідних територій став виступ організатора Харківського товариства любителів природи проф. В. І. Талієва “Охорона природи на Україні, в Росії та інших країнах”. У постанові по його доповіді визнавалось за необхідне таке: негайно виробити загальний закон про охорону пам’яток природи і створення національних парків (заповідних ділянок); на урядові асигнування створити центральні й місцеві урядові органи та посади інспекторів, на які б обиралися особи, відомі своєю природоохоронною діяльністю; ідеї охорони природи ввести до програм нижчих і середніх шкіл, учительських курсів, семінарів та інститутів; при виробленні законів про лісоводство, мисливство і рибальство враховувати інтереси наукової охорони природи³⁹. На геологічні пам’ятки, що заслуговують на охорону держави, зверталась увага в доповіді проф. П. А. Тутковського.

Було підтримано пропозицію В. Ф. Ніколаєва (доповідь “Охорона пам’яток природи на Полтавщині”) оголосити національними парками або ж природними заповідниками у Полтавській губернії первісний степ у Константинопольському повіті Струківської економії, ділянку степу в Карлівській економії того ж повіту, ліси князя Кочубея тощо⁴⁰. Проф. О. А. Яната висвітлив діяльність Комісії з охорони природи і старовини Кримського товариства природознавців і любителів природи та вказав на території цього регіону, які слід було взяти під охорону держави⁴¹. У постанові по доповіді К. Залеського “Сучасне становище Асканії-Нова” було визнано неоціненне значення заповідника для розвитку як теоретичного, так і прикладного знання, а також як “дорогоцінного пам’ятника природи України” та необхідність негайного перетворення “Асканії-Нова” на “національний степовий заповідник України”⁴².

Нарада звернулася до Ради Міністрів з проханням без зволікань оголосити “Асканію-Нова” на Херсонщині, Святі Гори на Харківщині, Струківський степ та Диканські ліси на Полтавщині “національними парками”⁴³.

Впадає в око, що в той період чіткого розмежування понять “природний заповідник”, “національний парк”, “пам’ятка природи” не було. В усіх випадках малося на меті взяття під охорону держави цінних з наукової точки зору природних територій.

Нерідко одні й ті ж учені займалися природоохоронною справою як у наукових товариствах, так і в державних структурах.

За часів Гетьманату при Міністерстві земельних справ організаційно сформувався Сільськогосподарський вчений комітет (СГВК, пізніше – Сільськогосподарський науковий комітет України, або СГНКУ). Наступного року в доповідній записці до Академії наук проф. О. Яната повідомляв про роботу, виконану секцією в 1918 р.: інвентаризація пам’яток природи за літературними даними; складання списків та картотек для публікації; виявлення пам’яток природи в околицях Києва; обстеження зоосаду “Пиллявино” та “Асканії-Нова”; робота з розроблення закону про охорону природи, проектів законів про організацію заповідників, про охорону дичини, про заборону весняного полювання та глушення риби; пропаганда ідеї охорони природи, видання брошур, плакатів. Вийшла книга М. Шарлеманя “Охорона природи у нас і за кордоном”⁴⁴.

Ця робота дала певні результати. Так, 12 листопада 1918 р. Лісовий департамент Міністерства земельних справ повідомляв до Управління хліборобства та державного майна про необхідність вжиття рішучих заходів щодо суворого виконання правил та законів стосовно полювання. Крім того, пропонувалося визнати заказниками на 10 років ліси у Харківській, Полтавській, Катеринославській та Херсонській губерніях, заборонити там полювання (окрім полювання на вовків та зайців). Щодо інших лісів України пропонувалося видавати дозволи на полювання на один сезон і на конкретну дичину. На 5 років заборонялося полювання на лося, оленя, самців та самок диких кіз, кабана та глухаря⁴⁵.

28 вересня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила постанову про зміни в статтях 717, 718 і 722 “Устава Лесного” 1905 р. Йшлося про заходи, необхідні для того, щоб “сохранить за лесом его защитную и водоохранную пригодность, так и для увеличения или возобновления этой пригодности, даже и в тех случаях, если исполнение сих мер и средств требует от собственников леса денежные расходы”. У постанові підкреслювалося, що в разі невиконання власниками вимог Лісоохоронного комітету або визнання Комітетом їхніх дій неефективними Міністерство землеробства має право примусово викупити такі ліси в казну за власною оцінкою (стаття 716). Відповідно до статті 722 охоронялися лісові масиви, площа яких була меншою за 40 десятин. Тут заборонялися рубки, щоб не перетворити цю місцевість на “голу пустелю”. Не можна було випасати худобу в лісових насадженнях, які ще не досягли 15-літнього віку. В інших лісах заготівля деревини дозволялася лише по затверджених Лісоохоронним комітетом господарських планах⁴⁶.

Зусилля спрямовувались на збереження як ботанічних, так і зоологічних об’єктів. 4 жовтня 1918 р. Лісокультурний відділ Лісового департаменту Міністерства земельних справ звернувся до Управління хліборобства та державного майна з проханням зібрати дані про місцезнаходження бобра для того, щоб узяти ці місця під охорону держави. Безпосередньо до лісових господарств України направлялась анкета, що складалася з восьми пунктів. При виявленні поселень бобра було можливе навіть вилучення приватних земель з державною компенсацією, щоб узяти ці території під охорону і створити боброві заповідники, про що свідчать такі пункти: “6. У випадку, коли на сусідніх приватних землях маються логовища бобрів, треба зазначити, чи не можна буде перевести клапти землі на власність держави шляхом обміну, або яким іншим засобом? 7. Чи не було заборонено полювання? 8. Які вживаються заходи на місці до охорони бобрів?”⁴⁷.

20 листопада 1918 р. Лісокультурний відділ повідомляв до Департаменту держмайна про пам’ятки природи, які слід вважати заповідниками “на весь час їх існування”. Крім того, “Холмсько-Волинському та Херсонсько-Бессарабському Управлінню хліборобства та Держмайна доручено вжити відповідальні заходи до певної охорони пам’яток природи на увесь час їх існування і налагодити необхідне сучасне користування майном заповідників по особистому плану, затвердженому Лісовою радою”. У “Додатку” називалися два заповідники: Солоно-Озерна дача Алешківського лісництва площею 1999,53 десятин та Чорноліська дача площею 75 десятин⁴⁸.

На хвилі національного відродження розбудовувалась Українська академія наук, Фізико-математичний відділ якої почав займатися питан-

нями охорони природи та створення заповідних територій. 31 липня проф. М. Ф. Кашенко на засіданні Комісії з утворення УАН виступив із повідомленням “Про необхідність утворення при Українській академії наук Акліматизаційного саду”⁴⁹.

24 вересня 1918 р. на підставі доповіді акад. В. І. Липського було ухвалено: просити Спільне зібрання, щоб воно звернулося до влади з клопотанням про передачу “Асканії-Нова” до відання УАН⁵⁰.

Майже за місяць, у жовтні 1918 р., генерал-майор П. К. Козлов, якому в грудні 1917 р. Російська академія наук, Географічне товариство та Постійна природоохоронна комісія цього ж товариства доручили нагляд за “Асканією-Нова”, звернувся до Міністерства народної освіти із доповідною запискою про становище заповідних степів та зоопарку, які потребували ближчого нагляду, ніж Петербурзька академія наук. Міністерство, в свою чергу, 28 жовтня надіслало цю доповідну записку до Комісії з утворення Всеукраїнської академії наук. У ній наголошувалося на необхідності встановлення оплачуваної державою варти у 15–26 чол., надання їй зброї, допомоги з кормами для тварин тощо. Власник заповідника “Асканія-Нова” барон Ф. Е. Фальц-Фейн на той час перебував у Берліні⁵¹.

6 грудня 1918 р. відділ Фізико-математичних наук повідомляв П. К. Козлова про розгляд питання щодо “Асканії-Нова” на засіданні Фізико-математичного відділення УАН та ухвалення рішення видати йому “охоронний лист” від Академії. Деякі академіки виявили бажання ознайомитися на місці зі станом заповідника⁵².

Падіння Гетьманату та прихід до влади Директорії не припинили роботи науковців у природоохоронному напрямі.

Уже в грудні 1918 р. “Вісник Української Народної Республіки” опублікував “Тимчасову інструкцію по земельним справам всім селянам”, яка починалась із фрази: “всі землі й ліси – добро всього народу”, а тому заборонялося самовільне їх використання, в противному разі порушники розглядатимуться “як грабіжники”⁵³.

8 січня 1919 р. в УНР було ухвалено “Закон про землю”, що в багатьох пунктах переформулював з аналогічним законодавчим актом, прийнятим Центральною Радою 18 січня 1918 р.⁵⁴ 10 січня 1919 р. датується “Закон про ліси”, де йшлося про “охорону і поліпшення лісового деревостану” (але без змін, прийнятих до “Устава Лесного” за часів Гетьманату⁵⁵).

Складні політичні обставини 1919 р. не сприяли активній природоохоронній роботі. З’їзд природників України, який планувалося провести цього року, так і не відбувся.

Таким чином, найбільший поступ у справі охорони природи у згаданий період припадає на 1918 рік – часи правління гетьмана Павла Скоропадського.

Аналізуючи зусилля українських учених у справі охорони пам’яток природи, виокремлення заповідних територій, можна зробити висновок про безперервність, наступність цього процесу, оскільки, незважаючи на політичні зміни, постійно зустрічаємо одні й ті самі імена: М. Ф. Біляшівський, В. Ф. Ніколаєв, В. В. Різниченко, В. І. Талієв, П. А. Тутковський, І. Н. Фалієв, М. В. Шарлемань, О. А. Яната та багато інших. Саме ці люди продовжили розвиток природоохоронної та заповідної справи і за радянських часів.

¹ Див.: *Розовик Д. Ф.* Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920). – К.: Вид-во “Київський університет”, 2002. – С. 175, 206.

² *Оноприенко В. И.* Павел Аполлонович Тутковский: 1858–1930. – М.: “Наука”, 1987. – С. 70–72; *Оноприенко В. І.* Володимир Іванович Лучицький. – К.: “Наукова думка”, 1991. – С. 54–59; *Оноприенко В., Реснт О., Щербань Т.* Українське наукове товариство: 1907–1921. – К.: 1998. – С. 88–89.

³ Об охране окружающей среды. Сборник документов партии и правительства. 1917–1935. Издание третье, дополненное. – М.: Политиздат, 1986. – 415 с.

⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том 2. 10 грудня 1917 – 29 квітня 1918. – К.: “Наукова думка”, 1997. – 427 с.

⁵ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 328, арк. 1.

⁶ Там само, ф. 1060, оп. 1, спр. 17, арк. 6–8.

⁷ Там само, арк. 191.

⁸ *Павло Скоропадський.* Спогади. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 285.

⁹ ЦДАВО України, ф. 1060, оп. 1, спр. 18, арк. 51.

¹⁰ Там само, арк. 111.

¹¹ Там само, спр. 12, арк. 3.

¹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Том 2. – С. 128.

¹³ ЦДАВО України, ф. 1061, оп. 1, спр. 170, арк. 30–30 зв.

¹⁴ Там само, ф. 1060, оп. 1, спр. 12, арк. 19.

¹⁵ Там само, арк. 32.

¹⁶ Там само, ф. 1061, оп. 1, спр. 170, арк. 17.

¹⁷ Там само, арк. 9.

¹⁸ Полтавские новости. – № 36, 16 червня 1918 р. – С. 3.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 1061, оп. 1, спр. 170, арк. 23.

²⁰ Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини. Збірник документів / Упорядник Супруненко О. Б. Укладачі, автори публікацій документів, приміток: Кигим С. Л., Кондратенко Т. К., Коротенко В. В., Супрун Т. Ю. та ін. – Полтава, 1993. – Серія: Історія музею. – Випуск 2. – С. 9–24.

²¹ Там само, с. 30–31.

²² Інститут рукопису НБУВ, ф. X, № 195, арк. 1.

²³ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 289, арк. 6.

²⁴ Киевская мысль. – № 133, 9 серпня 1918 р. – С. 2.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 2, спр. 557, арк. 2.

²⁶ Там само, арк. 34.

²⁷ Там само, спр. 558, арк. 26.

²⁸ Там само, спр. 559, арк. 18–19.

²⁹ Там само, спр. 558, арк. 17.

³⁰ ІР НБУВ, ф. X, № 171, арк. 1–6.

³¹ Завдання і діяльність Природо-Історичного Відділу Міністерства Земельних Справ. – Київ: друкарня Последние новости, Думська площа, № 3; Вісник Народного Міністерства Земельних Справ. – № 2, квітень 1918 р. – С. 23–25.

³² ЦДАВО України, ф. 1061, оп. 1, спр. 396 а, арк. 34.

³³ Там само, арк. 31.

³⁴ ІР НБУВ, ф. X, № 199, арк. 1–1 зв.

³⁵ Там само, № 150, 151, 152.

³⁶ Там само, № 200, арк. 6 зв.

³⁷ Там само, арк. 10.

³⁸ Там само, № 170, арк. 25.

³⁹ Там само, № 200, арк. 21.

⁴⁰ Там само, арк. 21 а.

- ⁴¹ Там само, арк. 22.
- ⁴² Протоколи, постанови попередньої наради природників України від 3–6 серпня 1918 року. – К., 1918. – С. 14.
- ⁴³ Полтавские новости. – № 35, 15 серпня 1918 р. – С. 3.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 1061, оп. 1, спр. 396 а, арк. 20.
- ⁴⁵ Там само, спр. 213, арк. 157–158.
- ⁴⁶ Законодательные акты Украинской Державы (законы, постановления, информации, циркуляры) 1918 года. – Одесса, 1919. – С. 51–52.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 1061, оп. 1, спр. 204, арк. 1–2.
- ⁴⁸ Там само, арк. 10–11.
- ⁴⁹ Архів Президії НАНУ, ф. 251, оп. 1, спр. 10, арк. 1.
- ⁵⁰ Там само, спр. 12, арк. 71.
- ⁵¹ Там само, арк. 73.
- ⁵² Архів Президії НАНУ, ф. 251, оп. 1, спр. 12, арк. 85.
- ⁵³ Вістник Української Народної Республіки. Офіційна газета Директорії. – Число 3, 21 грудня 1918 р. – С. 2.
- ⁵⁴ Закони про землю і ліси в Українській Народній Республіці і Універсал Директорії Української Народної Республіки до трудового селянства. – К.: Друкарня Р. К. Лубковського, 1919. – С. 1–9.
- ⁵⁵ Там само, с. 13.